

di lettura popolari], le quali venivano forniti di libri dai gesuiti. A Cracovia negli anni 1896–1898 aveva sede la redazione del periodico cattolico operaio „Grzmot” [Il Tuono]. A Leopoli i gesuiti dirigevano il periodico „Pochodnia” [La Torcia], e più tardi „Jedność” [L’Unità].

A Cracovia il padre Kazimierz Riedl raccoglieva numerose domestiche cracoviane presso la chiesa di S. Barbara, diretta dai gesuiti. Ciò diede l’inizio all’Associazione di Serve Cattoliche, dedicata alla S. Zitta, e fondata formalmente nel 1899. Ancor prima, grazie all’iniziativa dei gesuiti, fu fondato il periodico „Przyjacieli Sług” [L’Amico delle Serve], destinato al consolidamento dell’Associazione. I gesuiti fornirono un notevole aiuto a questa nuova Associazione. All’inizio la aiutarono particolarmente i padri Stanisław Sopuch e Stanisław Mieloch.

Dalle prime aggregazioni della gioventù operaia e industriale che veniva raccolta inizialmente dai padri Błażej Szydłowski e Stefan Bratkowski, sorse agli inizi del Novecento l’Associazione della Gioventù Industriale e Operaia, diretta dal padre Mieczysław Kuznowicz.

I gesuiti nelle loro pubblicazioni attribuivano una grande importanza al ruolo della stampa e del giornalismo cattolico. Sia sulle pagine del loro „Przegląd Powszechny”, che negli articoli pubblicati su altri periodici, dimonstravano i pericoli che minacciavano il cattolicesimo da parte della stampa socialista in Galizia (padri Jan Badeni e Konstanty Czaykowski), la necessità di comunicazione con gli altri periodici nazionali ed esteri (padri Jan Badeni e Leonard Lipke), spingendosi fino a fare la pubblicità ai periodici cattolici di carattere sociale (padre Marian Morawski). I gesuiti appoggiavano tutte le iniziative editoriali, particolarmente quelle cattoliche, non solo proprie, ma anche quelle degli altri.

I quattro periodici cattolici operai in Galizia: „Grzmot” [Il Tuono], „Ruch Katolicki” (Il Movimento Cattolico), „Jedność” [L’Unità] e „Przyjacieli Sług” [L’Amico delle Serve], esistenti nel 1898, furono fondati e diretti con una notevole collaborazione dei gesuiti.

Il presente libro vuole ricordare le figure di 24 gesuiti, pubblicisti politici e animatori sociali, attivi nel periodo che va dall’ultimo quarto dell’Ottocento fino alla restituzione della Polonia nel 1918.

Stanisław OBIREK SJ

Geschichte der philosophischen Traditionen Osteuropas. Herausgegeben von Helmut DAHM und Assen IGNATOW (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996, ss. XIX + 695).

Rzut oka na niemieckie opracowania dotyczące rozwoju niemarksi-stowskich idei filozoficznych w Europie Wschodniej pokazuje, iż trudno

w tej materii znaleźć coś naprawdę wartościowego. Z nowszych pozycji należałoby jedynie wymienić krótkie artykuły w drugim i trzecim tomie wydanej przez E. Coretha (Hrsg.), *Christliche Philosophie im katholischen Denken des 19. und 20. Jahrhunderts* (Graz: Styria, 1988); i tak: J. Hlebša (o chrześcijańskiej filozofii w Europie południowo-wschodniej), P. Bolberitz (o chrześcijańskiej filozofii na Węgrzech), J. Galarowicza i E. Nieznańskiego (w Polsce), B. Danéka czy S. Sousedika (w Czechosłowacji). Wydane przez Dahma i Ignatowa – i to w bardzo renomowanym wydawnictwie – opracowanie, z pewnością zamyka tę lukę informacyjną w obszarze niemieckojęzycznym.

Tematem książki jest historia tradycyjnych filozofii Europy wschodniej i południowo-wschodniej (omawiana tu pozycja nie uwzględnia rozwoju filozofii marksistowskiej w tym regionie). Ponieważ jest ona pierwszym w języku niemieckim całościowym przedstawieniem filozofii tej części naszego kontynentu, należy ją rozumieć – co zresztą podkreślają Wydawcy w *Słowie wstępnym* – jako korelat do książki S. H. Noacka *Die Philosophie Westeuropas*, której czwarte wydanie ukazało się w tym samym wydawnictwie w 1976 roku.

Książka dzieli się na siedem części, z których każda poświęcona jest współczesnej filozofii jednego z krajów byłego obozu socjalistycznego (za wyjątkiem byłej NRD). Jej poszczególne artykuły zostały w większości opracowane przez autorów z danego kraju.

Pozycję rozpoczyna artykuł Gustava A. Wettera SJ *Źródła i początkowy rozwój filozofii rosyjskiej* (s. 3-43). Autor przedstawia zakorzenienie filozofii rosyjskiej w antycznej filozofii greckiej oraz ukazuje drogi, którymi ta ostatnia docierała do Rosji. Historia filozofii rosyjskiej została podzielona na dwa okresy: „okres ukryty” i „okres przebudzenia”. W pierwszym z nich (który trwał do roku 1900), nie można właściwie mówić o rozwoju określonej myśli filozoficznej, lecz raczej o różnorodnych i niedookreślonych jej przejawach w innych dziedzinach kultury. Drugi okres to czas „przebudzenia się” filozofii rosyjskiej, na co wielki wpływ miała nie tylko recepcja dialektyki Hegla lecz przede wszystkim twórcza reakcja na nią ze strony takich myślicieli jak: W. G. Bieliński, M. A. Bakunin, A. I. Herzen. Filozofia Hegla oddziaływała zarazem na dwa współcześnie główne kierunki filozofii rosyjskiej: z jednej strony na filozofię W. S. Sołowjowa i jego następców, z drugiej na filozofię marksistowską. Artykuł Wettera (1911-1991) jest jedynym w całej książce, który ukazuje tak szeroką, historyczną perspektywę filozofii danego kraju.

W następnym artykule traktującym o filozofii rosyjskiej H. Dahm przedstawia jej wzlot (s. 44-229), poświęcając dużo miejsca zakorzenionym w plotyńsko-augustyńskiej tradycji ideom filozoficznym W. S. Sołowjowa (1853-1900) – twórcy rosyjskiej filozofii systematycznej. Szczegółowo zostały omówione poglądy L. I. Szestowa (1866-1938) – współtwór-

cy współczesnego egzystencjalizmu, N. A. Bierdiajewa (1874-1948) – twórcy rosyjskiej antropologii religijno-filozoficznej, S. N. Bułgakowa (1871-1944) – krzewiciela sołowjowskiej sofiologii, tj. nauki „o żywym połączeniu Boga ze światem”. Artykuł uzupełnia 50 stron – często szeroko rozbudowanych – przypisów.

Rozdział książki poświęcony filozofii rosyjskiej zamyka artykuł A. Ignatowa, skupiający się na pytaniu o stosunek pomiędzy zachodnim a rosyjskim stylem filozofowania (s. 230-256). „Czy w ogóle istnieje filozofia rosyjska” – pytanie to zadano w kontekście współczesnego sporu pomiędzy neo-słowianofilami (S. S. Chorużij, A. Gułyga) a filozofami o orientacji prozachodniej. W odpowiedzi Ignatow wskazuje na oryginalność myśli filozoficznej Sołowjowa, Bułgakowa, Bierdiajewa i Szestowa, których poglądy tylko po części są spokrewnione z określonymi koncepcjami zachodnimi, po części zaś same wywarły duży wpływ na te koncepcje.

Rozdział drugi – ukazujący rozwój filozofii polskiej – otwiera artykuł Mieczysława Gogacza pt. *Okresy, zakresy oddziaływania, kierunki i szkoły* (s. 259-272). Na kanwie trzech okresów historycznych: 1900-1918, 1918-1945, 1945-1989 autor wymienia kolejno polskie ośrodki uniwersyteckie, opisuje rozwijające się w nich kierunki filozoficzne, podając nie tylko wiele nazwisk, ale także krótkie charakterystyki ukazujących się w tych ośrodkach czasopism filozoficznych. Artykuł Gogacza jest zarazem dobrym wprowadzeniem do dwóch następujących po nim artykułów.

Największe osiągnięcia filozofia polska XX. wieku odnotowała w logice, metodologii, fenomenologii oraz w gruntownych studiach nad filozofią tomistyczną. Rozwojowi polskich szkół logicznych z ich szerokim programem badawczym – od współczesnej logiki formalnej, semantyki i pragmatyki, po studia nad logiką klasyczną – jest poświęcony rozdział pióra Edwarda Nieznańskiego *Z historii logiki w Polsce w XX wieku* (s. 273-316). „... należy podkreślić, że omawiana epoka [XX wiek, J.B.] logiki była w Polsce czasem dosłownej eksplozji talentów i osiągnięć na miarę światową, które przyniosły logice polskiej ogromne uznanie i dały jej wiodącą pozycję” (s. 273). Na całym świecie znane są nazwiska polskich logików matematycznych: A. Tarskiego, J. Łukasiewicza, St. Leśniewskiego, czy logika nauk humanistycznych T. Kotarbińskiego. Nieznański umieszcza ich w konkretnych środowiskach uniwersyteckich, dodając nazwiska ich profesorów i niezliczonych uczniów (wraz z tematami prowadzonych przez nich badań w zakresie logiki). Nie ogranicza się on tylko do tradycyjnie znanych „szkół logicznych” z Krakowa, Lwowa czy Warszawy, ale – wzorując się na wprowadzonych przez Gogacza okresach – omawia także rozwój logiki w takich ośrodkach jak Poznań, Wilno, Lublin, Wrocław, Toruń. Będąc kompetentnym znawcą

materii, Nieznański dokładnie charakteryzuje np. prowadzone przez Łukasiewicza badania nad klasycznym rachunkiem zdań, nad sylogistyką Arystotelesa oraz jego prace z zakresu logiki wielowartościowej.

Część poświęconą filozofii w Polsce zamykają dwa obszernie rozdziały Tadeusza Ślipki SJ pt. *Historia filozofii, teoria poznania i filozofia teoretyczna* (s. 317-358) oraz *Filozofia praktyczna* (s. 359-386). Ślipko – który pełnił rolę koordynatora całej omawianej części polskiej – był profesorem etyki na Wydziale Filozoficznym Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, na Papieskim Wydziale Teologicznym w Krakowie (później PAT) oraz przez długie lata profesorem i dziekanem Wydziału Filozofii Chrześcijańskiej w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie; jest autorem wielu prac, głównie z zakresu etyki.

Jako pierwszoplanowe postaci z dziedziny historii filozofii wymienia Ślipko i krótko charakteryzuje K. Michalskiego, Wł. Tatarkiewicza, W. Wąsika, S. Swieżawskiego. W teorii poznania autor wyróżnił – we wszystkich wprowadzonych przez Gogacza okresach – dwa kierunki: empirystyczny i uniwersalistyczny. W filozofii teoretycznej (filozofia naturalna, antropologia, filozofia bytu i filozofia Boga) Ślipko przedstawia dwie orientacje: materialistyczną i spirytualistyczną (która obejmuje między innymi ujęcia neoscholastyczne i panpsychistyczne). Pytania i problemy etyczne – tzn. pytania z zakresu swoich własnych badań – rozważa autor w osobnym artykule, gdyż „... dalszy podział [treści etycznych] musi odpowiadać ściśle określorym kryteriom etycznym”. I tak, dużo miejsca poświęca np. etyce ewolucjonistycznej A. Świętochowskiego, etyce o podłożu chrześcijańskim, etyce psychologizacyjnej L. Petrażyckiego, etyce analitycznej. Artykuł kończy się krótkim przedstawieniem najważniejszych osiągnięć estetyki polskiej, wymieniając i szczegółowo przedstawiając przede wszystkim koncepcje R. Ingardena i Wł. Tatarkiewicza. Po przypisach, na str. 385-86 podano tytuły polskich czasopism filozoficznych i wykaz towarzystw filozoficznych.

Autorem czwartej części dzieła *Geschichte der philosophischen Traditionen Osteuropas* jest Karel Mácha, a dotyczy ona Czech i Słowacji (s. 389-447). We *Wprowadzeniu* przedstawiono historyczny rozwój kultury czeskiej, na który wywierali wpływ zarówno Niemcy, jak i Słowianie, co prowadziło do ciągłego szukania własnej tożsamości, także w myśleniu filozoficznym. Z krótkich charakterystyk poszczególnych filozofów na pierwszy plan wysuwa się postać T. G. Masaryka (1850-1937), filozofa, socjologa, prezydenta Republiki Czechosłowackiej. Kilka ostatnich stron poświęca Mácha filozofii czeskiej na emigracji (największe fale emigrantów opuszczały Czechy w latach 1945, 1948, 1968, 1977). Nestorem czeskiej filozofii emigracyjnej jest bez wątpienia T. Špidlík SJ, były profesor Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie, światowej sławy orientalista. Artykuł zamyka krótkie przedstawienie

filozofii słowackiej oraz filozofii rozwijanej przez Niemców mieszkających ongiś w Czechach. Na końcu dołączono obszerny spis oryginalnych tytułów dzieł napisanych przez autorów czeskich, wykaz czasopism oraz nowszą bibliografię czecho-słowackich autorów niemarksistowskich (s. 437-447).

Tibor Hanák charakteryzuje tradycyjną filozofię węgierską – koniec XIX początek XX wieku (s. 451-497), a Ferenc L. Lendvai jej powojenny rozwój (s. 498-513). W artykule Lendvai'a na uwagę zasługują charakterystyki filozofów węgierskich o orientacji chrześcijańskiej – niektórych jeszcze żyjących i pracujących. Są to: filozof kultury – S. Karácsony, filozof nauk politycznych – I. Bibó, egzystencjalista – B. Hamvas, chrześcijański antropolog – T. Nyíri, metafizyk – B. Weissmahr SJ, znany na Zachodzie politolog – T. Molnár, niechrześcijański filozof nauk społecznych – M. G. Tamás.

Dumitru Amzăr w części *Filozofia w Rumunii* (s. 517-588) wskazuje na fakt, że współczesna filozofia w tym kraju, podobnie jak jego kultura, jest owocem powrotu do kręgu kultury zachodniej w wyniku układu pokojowego w Adrianopolu (1829). Obszernie został scharakteryzowany przedmarksistowski materialista: V. Conta (1845-1882) oraz jego zwolennicy: scjentyista C. Dimitrescu-Iași (1849-1923) i jego uczeń, pozytywista i filozof kultury C. Rădulescu-Motru (1868-1957).

W kolejnej części najpierw Georgi Schischkoff omawia filozofię w Bułgarii od końca XIX do połowy XX wieku (s. 591-631). Następnie A. Ignatow, przedstawiając tradycję filozoficzną i myślenie pomarksistowskie w Bułgarii, stwierdza, że w odróżnieniu od Rosji i innych krajów w Bułgarii właściwie nie było pluralistycznej tradycji filozoficznej (s. 632-639).

Książkę zamyka opracowanie Predraga M. Grujića o rozwoju filozofii niemarksistowskiej na ziemiach byłej Jugosławii, głównie Serbii i Chorwacji (s. 643-675), podając między innymi obszerną charakterystykę myśli filozoficznej Petronijevicia (1875-1954). B. Petronijević – twórca własnego systemu filozoficznego – poświęcił się głównie pytaniom o nowe uzasadnienie metafizyki, której w jego systemie przypada najważniejsze miejsce.

Praca *Geschichte der philosophischen Traditionen Osteuropas* w zasadzie zachowuje właściwe proporcje między przedstawieniem całości myśli filozoficznej danego kraju z jednej strony, a dokładnym wejściem w niektóre szczegóły z drugiej. Na podkreślenie zasługuje osiemnastostronicowy indeks osób, wyraźna, nie męcząca podczas czytania czcionka, trwała oprawa i twarda obwoluta.

Omówiona praca jest co prawda przeznaczona głównie dla czytelnika niemieckojęzycznego, jednakże dla każdego filozofa zainteresowanego filozofią z Europy Wschodniej może ona stanowić swego rodzaju

kompedium. Dlaczego? Po pierwsze dlatego, że brak podobnych opracowań, i to chyba nie tylko w języku polskim. Po drugie, żyjemy w czasie, w którym kraje byłego bloku wschodniego przechodzą trudny okres przekształceń gospodarczych, społecznych i politycznych. Ujawnia się coraz większa chęć wejścia w struktury militarne i gospodarcze Europy Zachodniej. I gdy politycy naszych krajów mówią, że chcemy tam wejść razem, to musimy się nawzajem lepiej poznać. Odnosi się to także do naszych rodzimych tradycji filozoficznych, które musimy podobnie poznawać, jak poznajemy to, że mamy wiele wspólnego zarówno w historii jak i w kulturze – w tej dawniejszej, i w tej najnowszej.

Józef BREMER SJ

Assen IGNATOW, *Selbstauflösung des Humanismus. Die philosophisch-anthropologischen Voraussetzungen für den Zusammenbruch des Kommunismus* (Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1996), ss. 156. Seria: *Schriftenreihe des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*, Köln; Bd. 30.

„Upadek systemu komunistycznego wskazuje na osłabienie wiarygodności idei komunistycznych. Tym samym na nowo rodzi się pytanie o zawartość prawdy w ideach marksistowskich. [...] Kto myśli – a mniemanie takie jest bardzo rozpowszechnione – że ideologia była tylko fasadą, za którą kryją się pewne ‘rzeczywiste interesy’, ten nie zrozumiał fenomenu komunistycznego” (s. 7). To zdanie z *Przedmowy* do wyżej wymienionego opracowania stanowi niejako myśl przewodnią, którą rozwija Autor, skupiając się na filozofii marksizmu (marksizmu-leninizmu), a jeszcze dokładniej: na jej antropologicznym wymiarze, tj. na problemie, który możemy określić jako humanistyczny problem marksizmu. Filozofia Marksa i Engelsa przeszła swego rodzaju ewolucję, która przebiegała w dwóch fazach: w fazie wczesnej, określanej jako humanistyczna, bazującej na antropologicznie zorientowanej filozofii, i w fazie drugiej, w której radykalnie zmienia się punkt patrzenia na człowieka. Komunistyczny obraz człowieka – propagowany przez rosyjskich bolszewików – nawiązuje do tej drugiej fazy. Autor omawianego opracowania twierdzi, że na długo przed upadkiem systemu komunistycznego jego marksistowski fundament oderwał się od tradycji humanistycznej, a sam system stał się systemem antyhumanistycznym.

Ignatow stawia sobie za cel dokładną rekonstrukcję ścisłego związku zachodzącego pomiędzy marksistowską antropologią – w pierwotnym kształcie prezentującą radykalny humanizm – a upadkiem komunizmu. W krótkim przeglądzie historycznym stwierdza, iż zsekularyzowany